

BİR TÂBÎ'İNİN SİYASİ KONUMU: İKRİME EL-BERBERÎ VE HÂRİCÎLİKLE İLİŞKİSİ

THE POLITICAL POSITION OF A TÂBÎ'İ: İKRİMA AL-BARBARÎ AND HIS RELATIONSHIP WITH KHÂRIJISM

HASAN VURAN

ARŞ. GÖR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ İLAHIYAT FAKÜLTESİ İSLAM TARİHİ ANA BİLİM DALI
RES. ASST., KİLİS 7 ARALIK UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY DEPARTMENT OF ISLAMIC
HISTORY

KİLİS, TÜRKİYE

hasan.vuran@kilis.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-8865-0870>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1760248>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
07 Ağustos / August 2025

Kabul Tarihi / Accepted
09 Aralık / December 2025

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as: Vuran, Hasan "Bir Tâbî'nin Siyasi Konumu: İkrime el-Berberî ve Hâricîlikle İlişkisi [the Political Position of a Tâbî'î: "İkrima al-Barbarî and His Relationship With Khârijism]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 12/2 (Aralık/December 2025): 873-896.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Lisans / License: Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) / Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr

BİR TÂBİ'NİN SİYASİ KONUMU: İKRİME EL-BERBERİ VE HÂRİCİLİKLE İLİŞKİSİ

Öz

İslam tarihinin erken dönemleri, siyasi otorite, dinî meşruiyet ve ümmet birliği meselelerinin iç içe geçtiği karmaşık bir süreç olarak dikkati çeker. Hz. Osmân'ın şehadetiyle başlayan ve Hz. Alî döneminde derinleşerek Cemel ile Sıffin gibi büyük iç çatışmalara dönüşen siyasi krizler, sadece bir iktidar mücadelesi değil aynı zamanda İslam toplumunun siyasi düşüncesini derinden etkileyen hadiselerdir. Bu hadiseler siyasi meşruiyet, imamet anlayışı ve dinî birlik arayışı açısından da kalıcı etkiler bırakmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonraki süreçte sahabe ve onlardan sonraki nesil olan tâbiîn, yeni karşılaştıkları sorunlara ürettikleri çözümlerde yahut gerçekleşen sosyal ve siyasi olayları değerlendirmede çeşitli içtihatlar yaparak farklı sonuçlara varmışlardır. İctihatlardaki çeşitlenme kimi zaman itikatla ya da muamelatla alakalı olmuş kimi zaman da siyasetle ilişkili meselelerde tezahür etmiştir. Siyaset anlayışındaki ayrışmalarda sahabe ve tâbiînden bazıları iktidarın yanında yer alırken bazıları da muhalif grupların içerisinde bulunmuş bazen de bu gruplara liderlik etmişlerdir. Bu bağlamda, İkrime el-Berberî gibi şahsiyetler, hem ilmî faaliyetleri hem de siyasi duruşlarıyla dikkat çeken figürler arasında yer almıştır. Tefsir, hadis ve meğâzî alanlarında derin bilgiye sahip olan İkrime, aynı zamanda Hâricî hareketle ilişkilendirilmiş olması sebebiyle tarihsel kaynaklarda tartışmalı bir konuma sahiptir. Hâricîliğin yayılmasında bazı âlim ve davetçilerin etkili olduğu, bazı isimlerin bu hareketle doğrudan ya da dolaylı irtibat kurduğu yönünde rivayetler de tarih literatüründe yer almaktadır. Bu isimlerden biri olan İkrime el-Berberî, tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte, hakkında Hâricî olduğuna dair çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. İbn Abbâs'ın mevası ve önde gelen talebesi olarak tanınan İkrime, özellikle tefsir, hadis ve meğâzî alanlarında büyük bir birikime sahip olmuş ve bu yönüyle İslami ilimlerin gelişiminde önemli bir yer edinmiştir. Ancak onun siyasi tavırları ve itikadi duruşuna dair klasik rical ve tarih literatüründe farklı görüşlerin yer alması, İkrime'yi tartışmalı bir şahsiyet hâline getirmiştir. Bu çalışma, İkrime el-Berberî'nin ilmî kişiliği ile ona nispet edilen siyasi aidiyet arasındaki ilişkiyi erken dönem İslam tarihinin şartları içinde yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın çıkış noktası, İkrime'nin yalnızca bir hadis ve tefsir âlimi olarak değil, aynı zamanda dönemin siyasi gerilimleriyle temas hâlinde bir şahsiyet olarak anlaşılabilirliği varsayımıdır. Bu amaçla, başta İbn Sâd, Taberî, Zehebî ve İbn Hacer gibi klasik kaynaklar ile modern araştırmalar birlikte incelenmiştir. Ayrıca karşılaştırmalı okuma için Ebû Zekeriyâ el-Vercelânî ve Dercinî gibi İbâzî müelliflerin eserlerine de müracaat edilmiştir. Tarihsel bağlam analizi ve karşılaştırmalı biyografi yöntemleri kullanılarak İkrime'nin faaliyetleri ve Hâricîlik iddialarının dayandığı rivayetler değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, İkrime el-Berberî'nin Hâricî görüşleri benimsediğine dair rivayetlerin tarihi bir temele dayandığını ve bu yöndeki nakillerin çeşitli kaynaklarda tekrarlandığını göstermektedir. İkrime'nin Basra'nın önde gelen âlimlerinden biri olması ve hayatının ilerleyen dönemlerinde Horasan, Yemen, Mısır ve Mağrib bölgelerine gitmesi, Hâricîlerin siyasi baskı sebebiyle takip ettiği güzergâhlarla örtüşmektedir. Bu seyahatlerin yalnızca coğrafi değil aynı zamanda fikrî bir yönü bulunduğu anlaşılabilir. Nitekim Kuzey Afrika'daki erken dönem Hâricî topluluklarının İkrime'nin görüşlerinden etkilendikleri ve onun bu bölgelerde Hâricî düşüncesinin yayılmasına öncülük ettiği aktarılmaktadır. Mağrib halkının büyük kısmının Berberî kökenli olması ve İkrime'nin de aynı etnik kimliğe sahip bulunması, bu etkide önemli bir rol oynamıştır. Kaynaklarda, İkrime'nin Emevî otoritesinden gizlendiği, cenazesine kimsenin katılmadığı ve bu durumun onun yönetimle sorunlu ilişkisine işaret ettiği de belirtilmektedir. Ayrıca Fesevî ve Zehebî gibi müellifler, İkrime'nin bazı ifadelerini ve davranışlarını doğrudan Hâricî karakterde değerlendirmişlerdir. Mamafih İkrime'nin

Hâricî muhalefet içerisinde yer alması, onun Hâriciliğin ilerleyen yüzyıllarda sistematik hâle gelen itikadi doktrinlerinin tamamını kabul ettiği anlamına gelmemektedir. Zira İkrime'nin vefatı hicri ikinci yüzyılın başlarına denk gelmekte ve bu dönemde Hâricilik henüz tam anlamıyla doktriner bir mezhep kimliği kazanmış bulunmamaktadır. Bu sebeple onun Hâriciliği, siyasi bir muhalefet hareketine katılım ve yönetim karşısında siyasi bir duruş olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle araştırma, hem klasik kaynakların yeniden yorumlanması hem de Hâricilik tanımının siyasi olarak değerlendirilmesi bakımından literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İkrime el-Berberî, Tâbiîn, Hâriciler, Siyaset.

THE POLITICAL POSITION OF A TÂBÎ'Î: 'IKRIMA AL-BARBARÎ AND HIS RELATIONSHIP WITH KHÂRIJISM

Abstract

The early period of Islamic history stands out as a complex process in which political authority, religious legitimacy, and the quest for communal unity became deeply intertwined. The political crises that began with the martyrdom of Caliph 'Uthmân and intensified during the caliphate of 'Alî, culminating in major internal conflicts such as the Battles of the Camel and Şiffin, were not merely struggles for power but events that profoundly shaped Islamic political thought. These developments left lasting effects on the concepts of political legitimacy, imamate, and religious unity. Following the Prophet's (pbuh) death, the Companions and the succeeding generation, the Tâbi'în, arrived at different conclusions when interpreting emerging political and social challenges, often through their independent reasoning (ijtihâd). This diversity of interpretation sometimes manifested in theological or jurisprudential matters, and at other times in political disputes. In this context, certain figures among the Companions and Tâbi'în supported the ruling authority, while others aligned themselves with opposition movements or even led them. Among such figures, 'Ikrima al-Barbarî occupies a distinctive position due to both his scholarly achievements and his controversial political stance. Renowned for his expertise in tafsîr, ḥadîth, and maghâzî, 'Ikrima has also been associated with the Khârijite movement, making him a subject of debate in classical sources. Historical literature records that some scholars and preachers played a role in the spread of Khârijism, either directly or indirectly. 'Ikrima, though widely recognized as a prominent Tâbi'î scholar and the freedman and leading disciple of Ibn 'Abbâs, was nevertheless accused of being Khârijite. Known as the freedman and leading disciple of Ibn 'Abbâs, 'Ikrima possessed considerable expertise in tafsîr, ḥadîth, and maghâzî, and thus occupied an important place in the development of the Islamic sciences. His intellectual stature in the early Islamic sciences contrasts with the divergent assessments of his political and doctrinal leanings found in classical biographical and historical works. This study aims to re-evaluate the relationship between 'Ikrima al-Barbarî's scholarly identity and his alleged political affiliation within the socio-political context of early Islam. The central hypothesis is that 'Ikrima should be understood not only as a scholar of tafsîr and ḥadîth but also as a figure who was in contact with the political tensions of his era. To this end, classical sources, such as Ibn Sa'd, al-Ṭabarî, al-Dhahabî, and Ibn Ḥajar, have been examined alongside modern studies, as well as Ibâdî works by authors such as Abû Zakariyyâ and al-Darjîni for comparative analysis. Using historical contextualization and comparative biographical methods, the study evaluates reports concerning 'Ikrima's activities and the transmission of claims regarding his alleged Khârijite affiliation. The findings indicate that the reports about 'Ikrima's association with Khârijite views have a historical basis and are recurrently cited in various sources. The fact that 'Ikrima was among the leading scholars of Basra and later travelled to regions such as Khurâsân, Yemen, Egypt, and

the Maghrib corresponds to the routes followed by Khārijites under political pressure, suggesting both geographical and intellectual dimensions to his journeys. Early North African Khārijite communities are reported to have been influenced by his ideas, and his Berber origin likely facilitated this influence among the predominantly Berber populations of the Maghrib. Some sources also note that 'Ikrima lived in concealment from Umayyad authority and that no one attended his funeral—an indication of his strained relations with the ruling regime. Furthermore, authors such as al-Fasawī and al-Dhahabī interpreted certain statements and behaviors of 'Ikrima as characteristically Khārijite. Nevertheless, 'Ikrima's involvement with Khārijite opposition does not necessarily imply adherence to the fully developed doctrinal tenets of later Khārijism. Given that he died in the early second century AH, when Khārijism had not yet crystallized into a systematic theological school, his association with it should be understood primarily as a form of political opposition. In this respect, the study offers a novel contribution to the literature by reinterpreting classical sources and framing Khārijism as a political phenomenon rather than purely a doctrinal one.

Keywords: Islamic History, 'Ikrima al-Barbarī, Tābi'īn, Khārijites, Politics.

GİRİŞ

THz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonraki süreçte Müslüman toplumun önderleri, gerek karşılaştığı yeni sorunlara çözüm üretme gerekse siyasi ve sosyal olayları değerlendirme noktasında çeşitli içtihatlarda bulunmuş ve bu doğrultuda farklı görüşler geliştirmiştir. Bu bağlamda sahabe nesli ve onları takip eden tâbiîn nesli, hem teorik hem de pratik zeminde muhtelif duruşlar sergilemişlerdir. Bu görüş ayrılıkları bazen itikadi ve amelî meselelerde ortaya çıkarken bazen de doğrudan siyasi alanla ilişkili meselelerde kendini göstermiştir. Siyasi alandaki farklı tutumlar, kimi zaman Amr b. el-Âs, İbn Şihâb ez-Zührî gibi mevcut iktidara destek olma, kimi zaman ise muhalif hareketlere katılma şeklinde tezahür etmiştir. Hatta bazı şahsiyetler, yalnızca bir muhalif hareketin üyesi olmakla kalmamış, Abdullâh b. Zübeyr gibi bu hareketlerin liderliğini yaparak aktif bir rol üstlenmiştir. Böyle şahsiyetlerden biri de, sahabe neslinin önde gelenlerinden Abdullâh b. Abbâs'ın azatlı kölesi ve öğrencisi olan İkrime el-Berberî'dir. Tâbiîn neslinin seçkin âlimlerinden kabul edilen İkrime hadis, tefsir ve meğâzî gibi birçok alanda otorite olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra onun İslam tarihinin ilk siyasi fırkası sayılan Hâricîlerin öncülerinden olduğu da rivayet edilmektedir. Onun ilmî kişiliği üzerine yapılan araştırmalarda, hadis ve tefsir görüşleri tahlil edilmiş ve ilmî fikirlerinin Hâricî bir çizgi taşımadığı, aksine genel İslami düşünceyle uyumlu olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmış, bu şekilde İkrime'nin Hâricî olduğu iddialarına çeşitli cevaplar verilmiştir.¹ Şu var ki

¹ Ebrar Usta, *İkrime el-Berberî ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Düzce: Düzce Üniversitesi, Yüksek

bir şahsiyetin siyasi bir grubun içerisinde yer alması, o grubun tüm görüşlerini benimsemesini ve her yönüyle o hareketin ideolojisine bağlı kalmasını zorunlu kılmaz. Dolayısıyla İkrime'nin siyasi duruşu itibarıyla bir dönem Hâricî hareketle birlikte anılması, onun Hâricîlerin bütün itikadi fikirlerini benimsediği anlamına gelmemektedir. Ayrıca mezheplerin itikadi bakımından tam teşekkül etmesi hicri ikinci yüzyılda gerçekleşmeye başlamıştır. Hâlbuki İkrime ikinci yüzyılın hemen başında vefat etmiştir. Erken dönem Hâricîğilin siyasi bir muhalefet hareketi olarak değerlendirildiği durumda İkrime'nin pek tabii Hâricî görüş içerisinde yer aldığı söylenmesi mümkündür. Çalışmamızın temel amacı, İkrime el-Berberî'nin siyasi tavrını ve duruşunu incelemek, onun siyasi aidiyetine dair bir tespitte bulunmaktır. Bu bağlamda, İkrime'nin yaşadığı dönemin siyasi atmosferi, Hâricî hareketin karakteri ve İkrime'nin söz ve fiilleri üzerinden onun siyasi konumunun aydınlatılması hedeflenmektedir.

1. İKRİME'NİN YAŞADIĞI DEVRİN SİYASİ ÇEHRESİ

İkrime el-Berberî'nin, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) vefatından kısa bir süre önce doğduğu göz önüne alındığında onun Hz. Osmân (ö. 35/656) devrinde çocukluğunu geçirdiği ve daha sonraki süreçte Hz. Alî (ö. 40/661) devri hadiselerine şahit olduğu söylenebilir. İkrime yetişkinlik ve ihtiyarlık dönemlerini ise Emevî iktidarı altında geçirmiştir. Dolayısıyla onun yaşadığı ve yetiştiği zaman, İslam tarihinde önemli siyasi hadiselerin yaşandığı bir evredir. Araştırma konumuzun dönemin dış siyasetiyle doğrudan irtibatının bulunmaması sebebiyle burada dâhilî meseleler etrafında ana hatlarıyla bir çerçeve çizilecektir.

Hz. Osmân'ın şehit edilmesinin ardından Müslüman toplum derin bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Burada en temel mesele, halifenin kâtillerinin kimliği ve bunlara uygulanacak cezanın mahiyeti olmuştur. Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân'a göre Medine'ye dışarıdan gelip Hz. Osmân'ı muhasara eden herkes katilden sorumluydu ve derhâl cezalandırılmaları gerekiyordu.² Ancak yeni halife Hz. Alî için durum bu kadar basit değildi. Zira o hilafete getirilmiş olsa da biat meselesinde Müslüman kamuoyu arasında tam bir fikir birliği sağlanamamıştı.³ Dahası Hz. Osmân'ın kâtilleri hâlâ Medine'deydi ve Hz. Alî onları bulup cezalandıracak bir kolluk gücüne sahip değildi. Bu ko-

Lisans Tezi, 2021); Ramazan Baran, *İkrime Mevlâ İbn Abbâs ve Hadis Rivayetindeki Konumu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

² Hüseyin Gökâlp vd., *Sorularla İslam'ın Kısa Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2024), 72.

³ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 248.

şullar altında sahabenin önde gelenlerini ve Şam yönetimini kendisine mühlet vermeleri için ikna etmeye çalışan Hz. Ali'nin çabaları sonuçsuz kaldı.

Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullâh ve Zübeyr b. Avvâm bir araya gelerek Hz. Ali'nin siyasi otoritesine karşı bir muhalefet hareketi başlattılar ve Basra'ya giderek Hz. Osmân'ın kâtillerinin cezalandırılmasını talep ettiler.⁴ Taraflar arasında yazışmalar yapılmış ve genel olarak her iki taraf da barıştan yana olduklarını ifade etmişse de nihai bir uzlaşmaya varılamamış ve neticede Müslümanlar savaş meydanında karşı karşıya gelmişlerdir. Çatışmalar Hz. Âişe'nin bindiği devenin etrafında yoğunlaştığı için “*Cemel Vakası*” olarak adlandırılan hadise sonucunda Cemel ashabının önderlerinden Hz. Talha ve Hz. Zübeyr öldürülmüş,⁵ Hz. Âişe ise Hicaz'a geri gönderilmiştir.⁶

Hz. Ali, Cemel ashabının dağılmasının ardından diğer muhalif grup olan Şamlılar üzerine sefere çıktı. Zira Şam valisi Muâviye, Hz. Osmân'ın kanını talep ederek Hz. Ali'ye biat etmeyi reddetmiş ve biatini, kâtillerin cezalandırılması şartına bağlamıştı.⁷ Ne var ki Muâviye, sadece kâtilleri değil, Hz. Osmân'ın kuşatılmasında rol oynayan herkesin sorumlu tutulmasını istiyor ve bu talepler, Hz. Ali'nin etrafındaki pek çok kişiyi kapsadığı için ordusunun fiilen tasfiyesi anlamına geliyordu. Bu durum barış yoluyla çözülemeyince taraflar Siffin'de karşı karşıya geldiler. Savaş, aralıklı çatışmalar şeklinde yaklaşık bir ay devam etti.⁸ Muharrem ayının girmesiyle birlikte iki taraf arasında barış girişimleri için heyetler karşılıklı görüşmeler yaptı. Bu müzakereler neticesinde savaşı engelleyecek nihai bir karar çıkmayınca Saffer ayında tekrar çatışmalar başladı.⁹ Çatışmalar devam ederken Şam ordusunun savaşmayı bırakıp Kur'an'ın hakem tayin edilmesini önermesi, Hz. Ali'nin safları arasında tartışmalara yol açtı. Nitekim Hz. Ali, bunu bir savaş hilesi olarak görüp uyarıda bulunsa da kendi ordusundaki pek çok kişi savaşmayı reddederek onu tahkimi kabule zorladı.¹⁰

⁴ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mulûk ve sîlatu Târih et-Taberî* (Beirut: Dâru'l-Turâs, 1967), 4/452-455.

⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/509,535.

⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/542; Ethem Ruhi Fiğlalı, “Cemel Vak'ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993); Yusuf Şevki Yavuz, “Cemel Vak'ası (Kelâm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993); Mustafa Günel, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 85-128; Adnan Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan, 2015), 75-80; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefâ-i Râşidin Dönemi*, 257-274.

⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefâ-i Râşidin Dönemi*, 248.

⁸ Nasr b. Müzâhim el-Minkarî, *Vak'atü Şiffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beirut: Dâru'l-Cil, 1990), 195; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/575.

⁹ Minkarî, *Vak'atü Şiffin*, 202; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/10.

¹⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/48-49; İsmail Yiğit, “Siffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009); İsmail Tanrıverdi, *Siffin savaşı* (İstanbul: Kitabî, 2023); Ahmet Önkâl, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstem 2* (2003), 33-68; Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 80-87; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefâ-i Râşidin Dönemi*, 275-305.

Hakem Olayı'nın en önemli sonucu, Müslüman toplum içinde yeni bir grubun, yani Hâricîlerin ortaya çıkması olmuştur. Başlangıçta Hz. Alî'nin ordusunda yer alan ancak hakem tayinini Allah'ın hükmüne aykırı bir davranış ve küfür telakki eden bir grup hem Hz. Alî'yi hem Muâviye b. Ebû Süfyân'ı hem de bu iki tarafı tekfir etmeyenleri dinden çıkmakla suçladı.¹¹ Sıffînden ayrılan bu grup, Harûra bölgesinde toplanarak kendilerini diğer Müslümanlardan ayırmış ve bağımsız bir hareket oluşturmuştu.¹² Ancak Hâricîler, Nehrevan'da Hz. Alî tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı.¹³ Buna rağmen, Hâricîlerin etkisi sona ermedi; zira daha sonra planladıkları bir suikastla Hz. Alî'yi öldürdüler ve aynı zamanda Muâviye b. Ebû Süfyân'a da suikast girişiminde bulunarak onu yaraladılar.¹⁴

Hz. Alî'nin şehadetinin ardından Hâricîlerin yeni hedefi, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Emevî idaresi olmuştur. Hz. Alî'nin vefatından sonra hilafete geçen oğlu Hz. Hasan, Iraklıların sürekli itaatsizlikleri ve siyasi tutarsızlıkları sebebiyle Muâviye'nin daveti üzerine onunla bir anlaşmaya varmış ve birlik yılı diye anılan 41/661 senesinde gerçekleşen mutabakat neticesinde hilafeti Muâviye'ye devretmiştir.¹⁵ Bu gelişmeyle birlikte İslam tarihinde Emevî hanedanı dönemi resmen başlamıştır.

Muâviye, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, özellikle İslam fetihlerine yoğunlaşmış; Kuzey Afrika'ya, Anadolu topraklarına ve Asya'nın muhtelif bölgelerine askerî seferler düzenlemiştir. Devletin sınırlarının genişlemesi ve merkezî otoritenin tesisi için veliahtlık sistemini ihdas etmenin gerekli olduğuna kanaat getiren Muâviye, diğer büyük devletlerin uygulamalarını da göz önünde bulundurarak oğlu Yezîd'i kendisinden sonraki halife olarak tayin etmiştir.¹⁶ Yezîd'in halife olmasıyla birlikte birçok eyalet onun hilafetini tanımış ancak Abdullâh b. Zübeyr Mekke'de bağımsızlığını ilan ederek ona biat etmeyi reddetmiştir. Öte yandan, başkent Şam'a taşınmasından rahatsızlık duyan ve veliahtlık sisteminin devamı hâlinde sürekli orada kalacağını düşünen Iraklılar, Hz. Hüseyin'e mektuplar yazarak kendisine biat etmek istediklerini bildirmişlerdir.¹⁷ Abdullâh b. Ömer ve Abdullâh b. Abbâs gibi sahabilerin ikazına rağmen Kufe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin,¹⁸

¹¹ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-firak ve beyânu'l-firakati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, 1977), 307.

¹² Minkarî, *Vak'atü Şiffîn*, 514; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/57.

¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/86-88.

¹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/143,149.

¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/162.

¹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/301-304; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mulûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 5/285-287.

¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/347-348.

¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/382-385.

Kerbela'da Emevî güçleri tarafından durdurulmuş ve girişilen çatışmada şehit edilmiştir.¹⁹ Bu elîm hadise daha sonra Emevî aleyhtarî isyanların meşru dayanağı hâline getirilmiştir.

Kerbela hadisesinin akabinde Irak'ta Emevîlere karşı Muhtâr es-Sekafî liderliğinde bir isyan başlatılmış ancak bu hareket Şam yönetimi tarafından değil Mekke'de halifelüğünü ilan eden Abdullâh b. Zübeyr'in kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. Muhtâr'ın ortadan kaldırılmasının ardından Abdullâh b. Zübeyr hilafet iddiasını sürdürmüş, Abdülmelik b. Mervân'ın iktidara gelmesiyle ancak onun hâkimiyetine son verilebilmiştir. Abdülmelik hilafeti devraldıktan sonra devletin iç sorunlarını büyük ölçüde çözerek dış politikaya yönelmiştir. Bununla birlikte, Abdülmelik döneminde de Hâricî isyanları devam edegelmiş ve bu grup, ülkenin farklı bölgelerinde yaygın bir tehdit unsuru olmaya devam etmiştir. Emevî iktidarının daha sonraki dönemlerinde de Hâricî hareketler tamamen sona ermemiş; Hâricîler özellikle Kuzey Afrika, Yemen, Uman ve Horasan gibi devletin doğrudan kontrolünün zor olduğu merkezden uzak bölgelerde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

2. HÂRICÎLER'İN FAALİYETLERİ

Şehristânî'nin "*Cemaatin ittîfak ettiğî hak imama karşı isyan eden herkes Hâricî olarak isimlendirilir.*" tarifine göre gerek sahabe zamanında ilk dört halifeye gerek tâbiîn nesli devrindeki imamlara gerekse de onlardan sonraki imamlara başkaldıranlar arasında bir fark yoktur.²⁰ Dolayısıyla bu tanımlama belirli bir grubu değil iktidara isyan eden herkesi kapsayacak bir anlam ihtiva eder.²¹ Yani bu tanım bir nevi muhalefeti ifade eder. Bununla beraber Hâricî isminin hem İslam Tarihi hem de Mezhepler Tarihi kaynaklarında özel bir fırkaya ait olduğu bilinmektedir. Öyle ki Hâricîler Sıffin savaşı sonrası Hz. Alî'nin tahkime razı olmasının akabinde ondan ayrılarak ortaya çıkan gruptur.²²

Hz. Alî'den ayrılan Hâricîler kendilerine Abdullâh b. Vehb'i imam seçtiler²³ ve beraber Nehrevan'a gittiler. Onların ayrı bir grup olmalarını istemeyen Hz. Alî hakemlerin hükmünü tanımadığını ve tekrar kendisine tabi olmalarını istediğini onlara bildirdiyse de Hâricîler bu teklifi reddetti.²⁴ Başlangıçta Hâricîlerle diplomatik bir zeminde anlaşmaya çalışan Hz. Alî onla-

¹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/400.

²⁰ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/114.

²¹ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 30.

²² Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Beyan, 2015), 52-54.

²³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/75.

²⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/77.

rın kendisi hakkında müspet görüş bildiren Abdullâh b. Habbâb b. Eret'i öldürdüklerini duyunca bu meseleyi asker marifetiyle halletmeye karar verdi.²⁵ İki grup arasında Nehrevan'da cereyan eden savaşa katılan Hâricîlerin çoğu öldürüldü. Hz. Alî karşısında aldıkları yenilginin akabinde Hâricîler çeşitli bölgelere dağıldılar.²⁶ Ne var ki Nehrevan yenilgisi Hâricî düşüncesinin sonu olmamıştır. Zira gerek savaşa katılsın gerek katılmasın ümmetin içine düştüğü bu durumu bir çıkmaz gören ve sorumlularını da dönemin yöneticileri olan Muâviye b. Ebû Süfyân, Amr b. el-Âs ve Hz. Alî olarak telakki eden kimseler bulunmaktaydı. İşte bu kimseler taraf gözetmeksizin iktidar sahiplerine eş zamanlı bir suikast planı yaparak bunu süratle uygulamaya koydular.²⁷ Hz. Alî'ye karşı düzenlenen suikast başarılı olurken diğer liderlere karşı yapılanlar ise sonuca ulaşamadı. Hz. Alî'nin ölümünden sonra Hâricîler, hem Hz. Alî taraftarı olan Kufelilerle hem de muhalifi oldukları Şam yönetimiyle mücadeleye girişmişler ve bu sırada Kufe'den ayrılarak merkezlerini Basra'ya kaydırmışlardır.

Hz. Alî'nin vefatının ardından Hâricîlerin hedefi zalim addettikleri Emevî iktidarı olmuştur. Onlar bizzat yönetime karşı ayaklandıkları gibi bazen de mevcut bir isyana destek vermişlerdir.²⁸ Emevî idarecilerinin Hâricîlere karşı adem-i müsamahaları Hâricîlerin muhalefet fikrini daima diri tutmuştur. Nitekim Irak'taki baskıcı valilerin binlerce Hâricîyi öldürmesi hatta Ubeydullâh b. Ziyâd'ın bu katliamı bir seviye ileri götürüp itham yahut zan altında kalanları dahi öldürtmesi²⁹ Hâricîlerin hem bir arada dayanışma içinde bulunmasına hem de fırsat bulduklarında isyana kalkışmasına sebep olmuştur.³⁰ Nihayetinde Hâricîler, meşruiyetlerini kabul etmedikleri Emevîlere karşı Beytullâh'ı muhafaza için Mekke'de hilafetini ilan eden Abdullâh b. Zübeyr'e katıldılar ve onunla beraber Emevîlere karşı mücadele ettiler.³¹ Burada farklı coğrafyalardan gelen gruplar da Hâricîlerin muhalefet propagandasından etkilenerek onların görüşlerini benimsedi. Ne var ki Mekke muhasarası kalktıktan sonra İbn Zübeyr onların görüşlerini kabul etmeyince Hâricîler ondan ayrılıp dağıldılar.³² Hâricîlerin aldığı yenilgilerin ardından yine toparlanabilmelerinin ve dışarıdan birtakım kimselelerin onlara katılmaya devam etmesinin bir sebebi de onların Müslümanlar

²⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/81.

²⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/86.

²⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/143.

²⁸ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 98-115.

²⁹ Ahmed b. Dâvûd Ebû Hanife ed-Dineveri, *el-Ahbâru't-ıvâl*, thk. Abdülmunim Âmir (Kahire: Vezâratü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, 1960), 270.

³⁰ Hâricîlerin isyanları ve iktidarın uygulamaları hususunda geniş bilgi için bk. Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 115-137.

³¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/497.

³² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/563.

arasında yapılan savaşlara dair net bir görüş ortaya koyması ve büyük günah işleyen kim olursa olsun tekfir etmeleridir. Zira bu yaklaşım meselelerdeki muğlaklığı ortadan kaldıran bir etkiye sahip olmuştur.

Hâricîler arası ilk bölünme Emevîler'e karşı destek verdikleri Abdullâh b. Zübeyr'in yanından ayrıldıktan sonra gerçekleşmiştir. Mekkede İbn Zübeyr'in onların görüşlerini kabul etmemesi üzerine oradan ayrılan Hâricîlerin çoğu Basra'ya, bir kısmı da Yemame'ye gitmiştir.³³ Yemame'ye gidenler daha sonra Necde b. Âmir'e biat ederek Necedât olarak isimlendirilmiş, Basra'da Nâfi b. Ezrak etrafında toplananlar da Ezrakîler olarak adlandırılmıştır. Ezrakîler, Hâricîler içerisinde en aşırı grup olarak nitelendirilebilir. Necedât da onların görüşüne benzer şekilde meşru kabul etmedikleri iktidara karşı silahlı mücadeleyi vacip saymışlardır.³⁴ Basra'da gelişen diğer iki Hâricî fırka olan Sufriyye ve İbâziyye ise ilk zamanlarda isyan etmek yerine beklemeyi tercih etmiştir.³⁵

Hâricî fırkaları arasında en şedit olanı Ezrakîler'dir. Nitekim kendilerinden olmayan herkesi tekfîre kalkışmaları mensuplarını yalnızlaştırmış ancak onlar hem Abdullâh b. Zübeyr'i hem de Emevîleri uzun süre meşgul edebilmişlerdir. Mamafih aşırı görüşlerinden dolayı fırkanın ömrü diğerleri kadar uzun olmamış, Nâfi b. Ezrak'ın öldürülmesinden sonra da bu grup birliğini muhafaza edememiştir.³⁶

Hâricîlerin diğer bir fırkası olan Necedât'ın Yemame'de teşekkül ettiği söylenebilir. Zira Yemame'de Hâricîlerin biatini alan Necde b. Âmir bölgede yönetimi ele geçirince Bahreyn'e giderek buradaki kabileleri itaat altına aldı.³⁷ Hâkimiyetini yaymaya çalışan Necde daha sonra Uman, Hadramevt ve Yemende biat almayı başardı.³⁸ Böylece nüfuz alanını genişleten Necde 68/688 yılında Mekkede Abdullâh b. Zübeyr'le saldırmazlık anlaşması yapmış, hac vazifesini yerine getirdikten sonra tekrar Bahreyn'e dönmüştür.³⁹ Ancak onun iktidarı pek uzun soluklu olmamıştır. Nitekim Necde kendi taraftarları arasında çıkan tartışmalar sonucu azledilmiş ve akabinde öldürülmüştür.⁴⁰ Necde, Hâricîler arasında hâkimiyet alanını genişletmiş etkili kimselerdendir. Öyle ki Abdullâh b. Ömer ve sahabilerden bazı kimselerin onun arka-

³³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/566.

³⁴ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 141.

³⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/567.

³⁶ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 139-159.

³⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 3/255-256,282.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/283.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/283.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/283.

sında namaz kıldığı ve kendisinin Abdullâh b. Abbâs'la bilgi alışverişinde bulunduğu bilinmektedir.⁴¹

Hâriciliğin diğer kolları Sufriyye ve İbâziyye ise ilk dönemlerde isyan ve silahlı mücadeleyle öne çıkmamıştır. Sufri liderlerden bazıları devlete tabi olmayıp isyana meyletmekle beraber kendilerine saldırmayan ve onları öldürmek istemeyen kimseleri öldürme hususunda acele etmemelerini taraftarlarına salık vermiştir.⁴² Diğer yandan İbâziler ise Emevîlerin son dönemine kadar fiili isyanlara katılmamışlardır.⁴³

Hâricîlerin dinî saiklerle ortaya çıktığını ve dindeki yorum farklılıkları sebebiyle topluluktan ayrıldıklarını savunanlar olduğu gibi onların siyasi sebeplerle ayrıldığını söyleyenler de vardır.⁴⁴ Nitekim Hz. Alî, kendisine Hâricîlerin müşrik mi münafık mı olduğunu soranlara onların şirkten kaçtıkları için müşrik olamayacaklarını, Allah'ı çokça andıkları için de münafık sayılamayacaklarını bildirmiştir. Bu cevap üzerine onların ne olduğu sorusunu ise “*Onlar bize karşı isyan etmiş kardeşlerimizdir, onlarla isyanlarını sebebiyle savaştık*” şeklinde cevaplamıştır.⁴⁵ Dolayısıyla Hâricî muhalefetin, dönemin sorunlarının çözümünde farklı yollar benimseyen yöneticilerin politikalarına karşı gösterilen bir tepkinin sonucunda doğduğunu söylemek mümkündür. Onların Abdülmelik b. Mervân devrine kadar siyasi bir grup özelliği taşıdığı daha sonra ise siyasi duruşlarına dinî hususları dâhil ettikleri görüşü de bulunmaktadır.⁴⁶ Modern çalışmalarda da gündeme getirilen bu görüş⁴⁷ doğru kabul edilirse Hâricîlerin özellikle ilk devrelerde bazen sertlik bazen yumuşaklık taraftarı bir muhalefet grubu olduğu söylenebilir.

Hâricîleri diğer mezhep mensuplarından ayıran en önemli özellikleri imametle ilgili meselelerde ortaya koydukları görüşlerdir. Hâricîlerin siyasi duruşlarında ittifak ettikleri husus imam seçilecek kişinin ümmetin seçimiyle (şûrâ) başa getirilmesinin gerekliliğidir.⁴⁸ İbâziyye fırkası bu şekilde başa geçmemiş imama, uygun şartlarda isyan etmeyi caiz görür. Ancak Hâricîlerin genel görüşü meşru görülme-yen imama isyan etmenin va-

⁴¹ Ebü'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdühalim İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1986), 5/247.

⁴² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/220.

⁴³ Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâmî's-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1996), 1/316-317.

⁴⁴ Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 79.

⁴⁵ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dimeşki İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki (Dâru Hicr, 1997), 10/591.

⁴⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, 1/317.

⁴⁷ Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 81.

⁴⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye dirâsetün mürekkezîtin fi uşûlihîm ve târihîhim* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1987), 47; Sâbir Tuayme, *el-İbâdiyye 'akîdeten ve mezheben* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1986), 33.

cip olduğudur.⁴⁹ Bu meselede onların bu tutuma sahip olmasını sağlayan temel ilke “*emr bi’l-maruf nehy ani’l-münker*”dir. Zira iyiliği emredip kötülükten sakındırma faaliyeti Hâricîlerin savunduğu en temel düşüncelerden biridir. Tüm mezheplerce kabul edilen bu ilkeye uygun hareket etmek Hâricîlere göre vaciptir.⁵⁰

Hâricî muhalefetin cephe aldığı imamlar Emevî halifeleri olduğundan Hâricîler mutlak Emevî muhalifidir denebilir. Nitekim Abdülmelik b. Mervân, Necde b. Âmir’e mektup yazıp kendisine biat etmesi durumunda onu Yemame bölgesine vali tayin edeceğini bildirdiğinde Necde’nin yanındaki bazı kimseler Emevî halifesiyle mektuplaşması sebebiyle ondan ayrılmışlardır.⁵¹ Binaenaleyh Emevî aleyhtarı olan farklı kimselerin de muhalefetlerini iktidar karşısındaki en büyük ve güçlü muhalif grup olan Hâricîler içerisinde sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Emevî idaresinin fevkalade güçlü olduğu Şam’da yerleşme imkânı bulamayan Hâricîler Irak’ı, özellikle de Basra’yı yurt edinmiştir. Ne var ki müsamahasız Irak valilerinin idaresi altında da yaşamlarını sürdüremeyen bu muhalefet grupları devletin uç kısımlarına dağılmak mecburiyetinde kalmış ve Horasan, Yemen, Uman gibi bölgelere göçmüştür. Buralarda da Emevî yönetimi aleyhinde çalışma yürütmeleri sebebiyle iktidarın takibatına uğramışlar ve yönetimin diğer bölgelere nispetle gücünün daha az hissedildiği Kuzey Afrika’ya yerleşmek durumunda kalmışlardır. Böylelikle Afrika, Hâricîler için bir kaçış yeri olmuş ve onlar burada kökleşip yerleşmişler hatta devletler kurmuşlardır.⁵²

Hâricîliğin kollarından olan İbâziyye ve Sufriyye’nin Kuzey Afrika’ya Hâricîlerin önde gelen isimlerinden Seleme b. Saîd ve İbn Abbâs’ın mevlası İkrime el-Berberî’nin faaliyetleri sonucu geldiği rivayet edilmektedir.⁵³ Seleme b. Saîd’in İbâzî öğretiyi İkrime’nin ise Sufri düşüncüyü öğütlediği aktarılmaktadır.⁵⁴

⁴⁹ Abdülkâhir el-Bağdâdi, *el-Farq beyne’l-fırak*, 55; Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 1/115.

⁵⁰ Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyâse*, thk. Ali Şiri (Beyrut: Dâru’l-Ezvâ, 1990), 161.

⁵¹ Abdülkâhir el-Bağdâdi, *el-Farq beyne’l-fırak*, 67.

⁵² Mahfuz Söylemez, “İlk Hâricî Devlet: Rüstemi’ler (60-297/777-909)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (1998), 457-478.

⁵³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebubekir Vercelânî, *Kitâbü siyeri’l-eimmeti ve aḥbârihim*, thk. İsmâil el-Arabî (Beyrut: Dâru’l-Mağribi’l-İslamî, 1982), 41; Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Saîd Dercinî, *Kitâbü tabâkâti’l-meşâihi bi’l-Mağrib*, thk. İbrâhim et-Tallâi (Cezayir: Matbaatü’l-Ba’s, 1974), 1/11; Söylemez, “İlk Hâricî Devlet: Rüstemi’ler (60-297/777-909)”, 459.

⁵⁴ Vercelânî, *Kitâbü siyeri’l-eimmeti ve aḥbârihim*, 41; Dercinî, *Kitâbü tabâkâti’l-meşâihi bi’l-Mağrib*, 1/11.

3. İKRİME EL-BERBERÎ'NİN HAYATI VE HÂRİCİLER İLE BAĞLANTISI

İkrime'nin adı kaynaklarda Ebû Abdullâh İkrime el-Berberî el-Medenî (ö.105/723) şeklinde kaydedilmiştir.⁵⁵ Nisbesinin el-Kureşî, el-Hâşimî şeklinde de aktarıldığı olmuştur.⁵⁶ Aslen Afrika kökenli bir Berberî olan İkrime, Abdullâh b. Abbâs'ın kölesi olarak ün yapmış ve İkrime Mevla İbn Abbâs şeklinde anılmıştır.⁵⁷ Köle olması nedeniyle İkrime'nin İbn Abbâs'la mülâki olmazdan evvelki hayatı hakkında geniş malumat bulunmamaktadır. Tam olarak nerede ve ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmezken bazı araştırmalarda 21/642 yılında Mağrib'de doğduğu bilgisi mevcuttur.⁵⁸ Bu tarih, onun 105/723 yılında 84 yaşında vefat ettiği rivayetinden çıkarılmıştır.⁵⁹ Bununla beraber onun aynı yıl 80 yaşında vefat ettiği rivayeti de bulunmaktadır.⁶⁰ İkinci rivayete göre ise İkrime'nin doğum yılı 25/646 olarak belirlenir. Onun bilinirlik kazanması Abdullâh b. Abbâs'ın yanına gelmesinden sonra mümkün olmuştur. Nitekim İkrime'nin ilk sahibi Husayn b. Ebû'l-Hurri'l-Anberî, onu Hz. Alî tarafından Basra valiliğine görevlendirilen Abdullâh b. Abbâs'a hediye etmiştir.⁶¹ Böylelikle İkrime, İbn Abbâs'a hem hizmet etmiş hem de ondan ilim öğrenmiştir.⁶²

İkrime, kendi ifadesiyle kırk yılını ilme adanmış, Kur'an ve Sünnet ilimlerini öğrenmek için fevkalade bir çaba göstermiştir.⁶³ Bunun neticesinde o, Mekke'nin fakihleri arasında zikredilir olmuştur.⁶⁴ İkrime'nin, İbn Abbâs'ın en bilgin talebesi olduğu söylenmiştir.⁶⁵ İkrime yalnızca efendisi İbn Abbâs'tan ilim öğrenmemiş, bunun yanı sıra Hz. Alî, Hz. Hasan, Ebû Hurayre, Abdullâh b. Ömer, Abdullâh b. Amr b. el-Âs, Ebû Saîd, Ukbe b. Âmir, Muâviye b. Ebû Süfyân, Safvân b. Ümeyye, Yâlâ b. Ümeyye, Câbir b. Abdullâh,

⁵⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Haydarabad: Matbaatü Dâirat'l-Maârifî'n-Nizâmîyye, 1327), 7/263.

⁵⁶ Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân Mizzi, *Tehzîbu'l-kemâl fi 'esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 20/264.

⁵⁷ Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 5/219; Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *es-Şikât* (Hindistan: Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1973), 5/230.

⁵⁸ Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/40.

⁵⁹ Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *Meşâhiru 'ulemâ'l-emşâr ve a'lâmu fuçahâ'l-'aqtâr*, thk. Merzûk Alî İbrâhîm (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1991), 134.

⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224.

⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/263.

⁶² İkrime el-Berberî hakkında geniş bilgi için bk: Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *Cuz'un fihî zikru hâli 'İkrime Mevlâ 'Abdullâh b. 'Abbâs ve mâ kîle fih* (Beyrut: Dâru'l-Beşâir'l-İslâmiyye, 2000).

⁶³ Mizzi, *Tehzîbu'l-kemâl fi 'esmâ'ir-ricâl*, 20/269.

⁶⁴ Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-İkdu's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1998), 5/230.

⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/265.

Ebû Katâde ve Hz. Âişe gibi sahabilerden rivayette de bulunmuştur.⁶⁶ İkrime ilimde o denli ilerlemiştir ki tâbiîn neslinin dört bilgini şeklinde tarif edilenler arasında zikredilmiştir. Katâde'ye göre bu kimseler, Atâ b. Ebû Rebâh, Saîd b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî ve İkrime'dir.⁶⁷ Bunlardan Saîd b. Cübeyr'e (ö.94/713) "Senden daha bilgin birini biliyor musun?" diye sorulduğunda o, "Evet, İkrime" şeklinde cevap vermiştir.⁶⁸ Ayrıca zikredilen dört kişiden siyer alanında da en ileri olan kimsenin yine İkrime olduğu aktarılmıştır.⁶⁹ Nitekim o, gazalar hakkında konuştuğunda kendisini dinleyenlerin sanki sahabeyi görüp cereyan eden hadiseleri gözetliyor gibi hissettikleri rivayet edilmektedir.⁷⁰ Dolayısıyla onun Meğâzî ilmindeki bilgisine atfen bu ilimde zirve olduğu aktarılmıştır.⁷¹ Bu sebeple İbn İshâk da siyer eserinde birçok kez İkrime'nin rivayetlerine yer vermiştir.⁷²

İkrime, Abdullâh b. Abbâs'ın yanında ilimde derinleşmiş ve onun takdirini kazanmıştır. Nitekim İbn Abbâs'la bir ayet üzerine istişare ederken İkrime hocasının anlayamadığı bir yeri ona izah etmiş, bunun üzerine İbn Abbâs ona bir kaftan hediye etmiştir.⁷³ Abdullâh'ın yanında bulunduğu müddet boyunca onun tam desteğini alan İkrime, İbn Abbâs hayattayken dahi insanlara fetva vermiştir.⁷⁴ Zira İbn Abbâs'ın onun hakkında "İkrime benden bir şey naklediyorsa mutlaka doğrudur." dediği bildirilmiştir.⁷⁵ Bu hususta bir başka rivayet ise İkrime'nin fetva verme yetkisini bizzat İbn Abbâs'tan almış olduğuyla ilgilidir. Nitekim Yezîd en-Nahvî'nin kendisinden aktardığı bir haberde o, şöyle demiştir: "İbn Abbâs bana dedi ki: 'Git, insanlara fetva ver, ben de sana yardımcı olurum.' Bunun üzerine ona dedim ki: 'Bu insanlar iki katı kadar olsa bile onlara fetva veririm.' İbn Abbâs dedi ki: 'Git onlara fetva ver. Sana kendilerini ilgilendiren bir konuda soru soranlara fetva ver ama kendilerini ilgilendirmeyen bir konuda soru soranlara fetva verme. Böylece insanların yükünden üçte birini üzerinden atmış olursun.'⁷⁶

Abdullâh b. Abbâs'ın vefatından sonra oğlu Alî b. Abdullâh, kendine miras kalan İkrime el-Berberî'yi dört bin dinar karşılığında Yezîd b. Muâviye'nin

⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/264.

⁶⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/266.

⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/266.

⁶⁹ Ebû Yûsuf Yakûb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1981), 2/16.

⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/266.

⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellüm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/246.

⁷² Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk İbn İshâk, *es-Sîre*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 351.

⁷³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/265.

⁷⁴ Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/230.

⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/265.

⁷⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/265.

oğlu Hâlid'e satmıştır. Bu durumu öğrendiğinde İkrime, Alî'ye gelerek “*Send e hiç hayır yoktur. Babanın ilmini dört bin dinara satmışsın*” diyerek sitem etmiş, bunun üzerine Alî aldığı miktarı Hâlid'e geri ödemek suretiyle İkrime'yi tekrar satın almış, ardından da azat etmiştir.⁷⁷

İkrime bilincirliğini hocasının ardından da sürdürmüştür. O, Basra'da yaşadığı süre boyunca Basralıların birçok konuda kendisine müracaat ettiği kimselerden olmuştur.⁷⁸ Tefsir,⁷⁹ hadis,⁸⁰ fıkıh ve kıraat⁸¹ gibi birçok alanda ilmî seviyesi övülen İkrime, İbn Cüreyc tarafından ilmin üçte ikisi şeklinde ifade edilmiştir. Zira o, âlimlerin tezkirelerini yazan Mısırlı bir müellife İkrime'yi yazıp yazmadığını sormuş, olumsuz cevap alınca kendisine ilmin üçte ikisini kaçırdığını söylemiştir.⁸² Onun devletin merkezî şehirlerinde kalmayıp beldeleleri dolaştığı aktarılmıştır.⁸³ İkrime, Cürcan'a gitmiş oradaki insanlar onunla görüşmek için meşhur muhaddislerden Şehr b. Huşeb'den onu davet etmesini istemişlerdir.⁸⁴ İkrime Asya'da Cürcan'ın yanı sıra Semerkant'ta,⁸⁵ Horasan ve İsfahan'da da bulunmuştur.⁸⁶ Ayrıca onun Yemen'e de gittiği bilinmektedir.⁸⁷ İkrime'nin ihtiyarlığına yakın Mısır'a, buradan da Kayrevan'a gittiği ve burada vefat ettiği rivayet edilmiştir.⁸⁸

İkrime hakkındaki rivayetler genel anlamda müspettir. Onun birçok mecra da söz sahibi bir âlim olduğu kabul edilmektedir. Bununla beraber kendisi için hafızasının zayıf olduğu, bazı rivayetleri tam olarak aktarmadığı ve güvenilirliğinin tartışmalı olduğu şeklinde haberler de varit olmuştur.⁸⁹ Ancak bu hususlarda İkrime kendini savunmuş, üzerine atılan bu ithamların sahiplerinin onunla yüzleştiklerinde söylemlerini devam ettiremeyeceklerini ifade etmiştir.⁹⁰ Ona yöneltilen bir başka tenkit ise Kur'ân hakkındaki her şeyi bildiği iddiasında olması sebebiyle fazla cüretkâr olduğudur. Hatta bazıları, bu cüretinin onu İbn Abbâs adına rivayet uydurmaya sevk ettiğini söylemişlerdir.⁹¹ Ne var ki ulemanın kahir ekseriyeti onun güvenilir olduğu görüşündedir. Ni-

⁷⁷ Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâse (Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1992), 455; Salâhuddîn Halil b. Aybek b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût - Türki Mustafâ (Beirut: Dâru İhyâit-Türâs, 2000), 20/40; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/265.

⁷⁸ Fesevî, *el-Ma' rife ve't-târîh*, 2/9; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/266.

⁷⁹ Mâturidî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 1/245; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/266.

⁸⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/271.

⁸¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/271.

⁸² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/266.

⁸³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/265.

⁸⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/265.

⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabaqâtu'l-kübrâ*, 5/222.

⁸⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 20/40.

⁸⁷ Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231.

⁸⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 20/40.

⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267-268.

⁹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267.

⁹¹ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/81.

tekim bazı cerh ve tadil âlimleri onu mutlak sika kabul etmiş, o kadar ki ona tân edenin İslam'ında problem olduğunu söylemişlerdir.⁹²

İkrime birçok sahabeden ders alıp rivayet aktarmış, kendisi aralarında meşhur kimselerin de bulunduğu çokça âlime ders vermiştir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin hocalarından İbrâhîm en-Nehaî (ö.96/714), Câbir b. Zeyd (ö.93/711), Şâbî (ö.104/722), meşhur tâbiîn müfessirlerinden Katâde b. Diâme (ö.117/735), on kıraat imamından biri olan Âsım b. Behdele (ö.127/745), ilk siyer ve meğâzî müelliflerinden Dâvûd b. Husayn (ö.135/752) ve Mûsâ b. Ukbe (ö.141/758) gibi farklı alanlarda tanınmış isimler İkrime'den ders almıştır. Bunlara ilaveten Ebû İshâk es-Sebiî (ö.127/745), Ebû'z-Zübeyr (ö.126/744), Simâk b. Harb (ö.123/741), Âsım el-Ahvel (ö.142/759), Humeyd et-Tavîl (ö.143/760), Amr b. Dînar (ö.126/744), Atâ b. Saîb (ö.136/753), Yahyâ b. Saîd el-Ensarî (ö.143/760), Yahyâ b. Ebû Habîb (ö.128/745), Yahyâ b. Ebû Kesîr (ö.129/747) ve Hz. Hasan'ın torunlarından Hasan b. Zeyd de ondan rivayet aktarmıştır.⁹³

İkrime el-Berberî'nin ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Onun vefat tarihinin 100/718,⁹⁴ 104/722,⁹⁵ 105/723,⁹⁶ 106/724,⁹⁷ 107/725,⁹⁸ 111/729⁹⁹ yılları olduğu hususunda muhtelif haberler zikredilmiştir. Mamefih rivayetlerin yoğunlaştığı tarih 105/723'tür. Nitekim kaynaklar İkrime'nin ünlü şair Küseyyir'le aynı gün vefat ettiği görüşünde ittifak hâlinindedir.¹⁰⁰ Küseyyir de 105/723 yılında vefat etmiştir.¹⁰¹ Uzun bir ömür yaşadığı bilinen İkrime el-Berberî'nin vefat ettiği 80¹⁰² veya 84¹⁰³ yaşında olduğu aktarılmıştır. Daha önce de zikredildiği gibi onun Kayrevan'da vefat ettiğine dair bir rivayet¹⁰⁴ bulunmakla beraber asıl vefat yerinin Medine olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁵ Nitekim Küseyyir'in de Medine'de vefat ettiği göz önüne alınacak olursa insanların Kayrevan'da vefat eden bir âlimle Medine'de vefat eden bir şair ara-

⁹² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/83.

⁹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/264.

⁹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/271.

⁹⁵ Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/271.

⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224; Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed Ebû Süleymân er-Rab'î, *Târihu mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh Ahmed Süleymân (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/1989), 1/253; Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/271.

⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/271.

⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224; Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231.

⁹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/271.

¹⁰⁰ Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/270-271.

¹⁰¹ Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, *Mu'cemu's-şu'arâ'*, thk. F. Krenkow (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 350.

¹⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224; Ebû Süleymân er-Rab'î, *Târihu mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*, 1/253; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/271.

¹⁰³ Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231.

¹⁰⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 20/40.

¹⁰⁵ Fâsî, *el-İkdu's-s'emîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/270.

sında bağlantı kurması uzak ihtimaldir. Dolayısıyla İkrime'nin de Küseyyir gibi Medine'de vefat ettiğini söylemek daha doğru olacaktır.

Medine ahalisi İkrime ve Küseyyir gibi iki önemli şahsiyetin vefatı üzerine âlimlerin en büyüğü ve şairlerin en büyüğünün aynı gün göçtüğünü söylemişlerdir.¹⁰⁶ Ancak insanlar Küseyyir'in cenazesine yoğun katılım gösterdiği hâlde İkrime'nin cenazesine katılım sağlamamıştır. Hatta cenaze törenine kimsenin gelmemesi sebebiyle onun tabutunu taşımak için dört adam tutulduğu da aktarılmaktadır.¹⁰⁷ İkrime el-Berberî gibi tâbiinden büyük bir âlimin cenazesine katılım olmaması dikkat çekici bir durumdur. Bu hususta onun Hâricî olduğu rivayeti akla gelmektedir. Zira İkrime, Hâricî olduğundan dolayı yönetim tarafından takibe alınmış biriymi ve Medine'de bulunduğu sırada Dâvûd b. Hüseyin'in evinde gizleniyordu.¹⁰⁸ Burada vefat ettiğinde insanlar ya görüşlerinden dolayı onun cenazesine katılmaktan çekinmiş yahut iktidarla ters düşmemek için törene iştirak etmemiştir.¹⁰⁹

İkrime el-Berberî hakkında ilmî mertebesi ve büyük bir âlim oluşu dışında gelen rivayetler genellikle onun Hâricî olduğuyla ilgilidir. Bunun yanı sıra bu hususta aksini iddia eden haberler de vardır. Nitekim onun insanlar tarafından Harûrî görüldüğü ancak kendisinin bundan berî olduğu aktarılmıştır.¹¹⁰ Muhaddislerin bazıları onu "*Hâricî olması kendisinden hadis alınmasına mani değildir çünkü o mezhebine davet eden biri değildir, Harûrî olduğu da sabit olmuştur.*" şeklinde savunmuştur.¹¹¹ İkrime'yi savunan kişiler onun Hâricî olduğu iddialarına aksini söyleyerek cevap vermemişler, güvenilir olmadığı ithamı hilafına sika bir kimse olduğunu aktarmış ve olumsuz rivayetleri reddetmişlerdir.¹¹² Nitekim bir rivayette İmam Mâlik'in onu Hâricî görüşlerinden dolayı gayr-ı sika gördüğü ancak İbn Maîn, Ebû Hâtim gibi muhaddislerin onu sika gördüğü aktarılmıştır.¹¹³ Burada zikredilen isimler onun Hâricî olup olmadığıyla ilgili görüş bildirmeyip yalnız sika olduğunu söylemişlerdir. Zira hadis alma kriterlerini sağladığında, bir kimsenin Hâricî olması onun sika olmasına bir zarar getirmez.

İkrime'nin Hâricî olmadığı yönündeki görüşler, genellikle onun tefsir ve hadis rivayetlerinin Hâricî inanç ve yaklaşımlarla örtüşmediği gerekçesiyle temellendirilmiştir. Ancak bu tür bir değerlendirme, onun yaşadığı dönem-

¹⁰⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/270.

¹⁰⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/271.

¹⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/270.

¹⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/273.

¹¹⁰ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullâh İclî, *es-Siğât*, thk. Abdülalim Abdülazim el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 2/145.

¹¹¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bâri şerhu Şahîh el-Buhârî*, thk. Muhibbuddin el-Hatib (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1959), 1/425.

¹¹² Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 1/244; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/263-264.

¹¹³ Fâsî, *el-İkdu's-şemîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, 5/231.

de henüz sistematik bir şekilde teşekkül etmiş itikadi bir Hâricî doktrinden söz etmenin zor olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere, Hâricî hareketin ilk safhası daha çok siyasi bir muhalefet hareketi hüviyetindedir. Bu ilk dönem Hâriciliğinin temel meseleleri arasında halifenin meşruiyeti ve büyük günah işleyen kimselerin durumu öne çıkmakta, bu konulardaki tavırları onları mevcut yönetime karşı konumlandırmaktadır. Bu sebeple, özellikle Emevî idaresi tarafından baskı ve takibata uğrayan Hâricîler Şam ve Kufe gibi merkezî bölgelerden uzaklaşarak kıyıda Basra'ya yerleşmiş sonrasında da Horasan, Yemen ve Kuzey Afrika gibi merkezî otoritenin etkisinin zayıf olduğu coğrafyalara yönelmişlerdir.¹¹⁴ İkrime'nin Basra'nın önde gelen âlimlerinden biri olması¹¹⁵ ve hayatının ilerleyen dönemlerinde Horasan, Yemen ve Kuzey Afrika'ya gitmesi, Hâricîlerin izlediği güzergâhla benzerlik arz etmektedir. Bu seyahatlerinin yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda fikrî bir yakınlıkla da ilişkili olduğu düşünülebilir. Öte yandan İkrime'nin ölümüne dair aktarılan rivayetlerde, onun siyasi otoriteden saklandığı, bu nedenle gizlice yaşadığı ve vefat ettiğinde cenazesine kimsenin katılmadığı belirtilmektedir.¹¹⁶ Bu durum, onun yönetimle sorunlu bir ilişki içinde olduğunu göstermekte ve Hâricî hareketin baskı altındaki mensuplarına dair bilindik bir durumu yansıtmaktadır. Daha da önemlisi, Kuzey Afrika'daki erken dönem Hâricî topluluklarının İkrime'nin görüşlerini benimsediği ve onun bu bölgelerde Hâricî düşüncenin yayılmasına öncülük ettiği yönünde rivayetler bulunmaktadır. Özellikle Sufriyye kolunun Afrika'ya taşınmasında İkrime'nin rol oynadığına dair nakiller, onun Hâricîlik ile olan ilişkisini değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda İkrime'nin kendi döneminin siyasi atmosferinde Hâricî muhalefet içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür. Nitekim yapılan bazı modern çalışmalarda da onun Hâricî olduğu kanaati serdedilmiştir.¹¹⁷

İkrime'nin Hâricî görüşleri benimsediğine dair rivayetler, kaynaklarda çeşitli biçimlerde aktarılmıştır.¹¹⁸ Medineli nesep âlimi ve tarihçi Musâb b. Abdullâh ez-Zübeyrî, İkrime'nin doğrudan Hâricîlerden olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹ Aynı şekilde, hadis otoritelerinden Alî b. el-Medînî, onun

¹¹⁴ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 202.

¹¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224.

¹¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 457.

¹¹⁷ Hayrüddin Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi Lilmelâyin, 2002), 4/244; *Mevsû'atu'l-A'lâm* (Vizâretü'l-Evkâfî'l-Mısrıyye, ts.), 1/364; İsmail Albayrak, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", *Usul İslam Araştırmaları* 4/4 (2005), 11,13.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 457; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdi el-Müberred, *el-Kâmil fî'l-luğa ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1417/1997), 3/158; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebubekir İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1971), 3/265.

¹¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5/224; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267.

Hâricî liderlerden Necde b. Âmir'in görüşlerini benimsediğini ifade etmiştir.¹²⁰ İkrime'nin ölümü akabinde, kendisiyle aynı gün vefat eden şair Küseyyir ile karşılaştırılması ve bu bağlamda Küseyyir'in Şii, İkrime'nin ise Hâricî olduğunun söylenmesi onun, dönemin toplumsal algısında da Hâricî olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir.¹²¹ İkrime'nin Hâricî görüşüne mensup olduğu yönündeki iddialar, onun rivayetlerinin hadis otoriteleri tarafından kabul edilip edilmemesi noktasında önemli tartışmalara yol açmıştır. Rivayetlere göre, dönemin en bilgili kişilerinden biri olmasına rağmen, ondan hadis rivayet eden birçok kimse, onun ismini açıkça anmaktan kaçınmıştır. Buna sebep olarak da onun Hâricî görüşleri gösterilmiştir.¹²² İkrime'nin Hâricî görüşlerinden dolayı hadis kabulünde karşılaştığı en sert eleştirilerden biri, Medine ekolünün önde gelen isimlerinden İmam Mâlik'e aittir. O, İkrime'yi güvenilir saymamış, onun rivayetlerinin alınamayacağını belirtmiş ve ondan yalnızca zaruret hâlinde sınırlı nakillerde bulunmuştur.¹²³ Bu olumsuz yaklaşım, yalnızca İmam Mâlik'le sınırlı kalmamış, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi diğer önemli muhaddisler de İkrime'ye karşı mesafeli durmuş ve onun rivayetlerinin kabul edilemeyeceğini savunmuşlardır.¹²⁴ Bununla birlikte İkrime'ye dair bu olumsuz değerlendirmelere karşı çıkan ve onun ilmî yetkinliğini savunan muhaddisler de olmuştur. Nitekim Hâricî olduğu söylenen İkrime'den rivayet alınır mı alınmaz mı sorusunda İshâk b. Râhuye (ö.238/853) bu durumu garipseyerek "İkrime bizim indimizde imamu'd-dünyadır" şeklinde cevap vermiştir.¹²⁵

İkrime'nin siyasi bir duruş olarak Hâricî görüşü benimsemesi daha evvel faaliyetleri aktarılan Hâricî lider Necde b. Âmir'le görüşmesinin akabinde olmuştur. Nitekim İkrime, Necde'nin Yemame ve Bahreyn bölgelerinde hâkimiyet kurduğu dönemde onun yanında kalmış, bu süreçte ondan ders almış ve zamanla onun görüşlerini benimsemiştir.¹²⁶ Ancak İkrime bir ilim adamı olması hasebiyle Hâricîlerin askerî faaliyetlerine katılmamıştır. Bununla beraber onun Emevî takibatına uğradığı ve nihayetinde Kuzey Afrika'ya gittiği bilinmektedir. İkrime el-Berberî önce Mısır'a ardından da Mağrib bölgesine gitmiş ve buradaki Hâricîler onun görüşlerini benimsemişlerdir.¹²⁷ İkrime'nin de Mağrib halkının çoğu gibi Berberî olması ahali üzerinde etkisini artırmıştır.¹²⁸ Ancak onun Mısır'a getirdiği fi-

¹²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267.

¹²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 7/224.

¹²² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267.

¹²³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267-269.

¹²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/269.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 1/245; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/272.

¹²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267; Zirikli, *el-A'lâm*, 4/244.

¹²⁷ Mizzi, *Tehzîbu'l-kemâl fi' esmâ'ir-ricâl*, 20/278; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/267.

¹²⁸ Demircan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, 203.

kirler Necde'nin fikirleri değildir. İkrime onun fırkasının aşırı düşünceleri sebebiyle daha yumuşak görüşe sahip Sufri fikri benimsemiş olmalıdır. Zira Mağrib halkının arasına ilk olarak Sufriyye'yi getiren kişinin İkrime olduğu aktarılmıştır.¹²⁹ Ayrıca düşündüklerini Irak'ta gerçekleştirme imkânı bulamayan Sufriiler Afrika'da İkrime ve taraftarlarının gayretleriyle Berberî kabilelerin desteğini alarak güçlenmişlerdir.¹³⁰ İbn Lehîa (ö.174/790), Alî b. el-Medîni (ö.234/848) ve Yahyâ b. Maîn (ö.233/848) gibi âlimler de onun Sufriyye'ye mensup olduğunu söylemiştir.¹³¹ Bazıları ise onun daha ılımlı bir Hâricî grup olan İbâziyye'ye mensup olduğunu aktarmıştır.¹³²

İkrime'nin Hâricî görüşü benimsediğini gösteren bazı sözler ve görüşler de kendisinden aktarılmıştır. Nitekim kıraat-i aşere imamlarından Yâkûb b. İshâk'ın (ö.205/820) dedesinden yaptığı bir nakilde İkrime mescidin kapısına geldiğinde durup “*Şurada kafirden başkası yoktur*” diyerek cemaatin tamamını tekfir etmiştir. Fesevî (ö.277/890) bu rivayeti aktardıktan sonra onun Hâricî görüşü benimsediğini söylemektedir.¹³³ Zehebî (ö. 748/1348) de kılıcı meşru görmesi sebebiyle İkrime'nin Hâricî olduğunu bildirmektedir.¹³⁴ Nitekim Tunuslu kadı Hâlid b. Ebû İmrân, İkrime'nin hac mevsiminde Afrika'da yanlarına gelerek onlara “*Keşke bugün hacılarla beraber olsaydım da elimde bir muzrakla sağa sola vurabilseydim.*” dediğini aktarır.¹³⁵ Ayrıca onun, ayetleri yorumlarken serdettiği açıklamalarda kullandığı keskin ve sert üslup İkrime hakkında yapılan çalışmalarda her ne kadar kendisinin her şeyi açıkça ifade etmesi ve iman konularında fevkalade hassas olmasıyla açıklanmışsa da kullandığı ifadelerin Hâricî görüşle benzerliği İkrime'nin bu gruba mensup olduğunu akla getirmektedir.¹³⁶

SONUÇ

İkrime el-Berberî'nin Hâricilikle olan ilişkisi, erken dönem İslam siyasetinin dinî kimliklerle iç içe geçtiği bir bağlamda değerlendirilmelidir. Onun ilmî kimliğiyle birlikte, yaşadığı coğrafi ve siyasi şartlar dikkate alındığın-

¹²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/137; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târihu Dimesşk*, thk. Amr b. Ğurâme el-Amrâvî (Dâru'l-Fikr, 1995), 41/79; Mizzi, *Tehzibu'l-kemâl fi 'esmâir-ricâl*, 20/277; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/267; *Mevsû'atu'l-A'lâm*, 1/364.

¹³⁰ Mehmet Dalkılıç, “Hâricilerin ‘İtidal’ Arayışı ve Sufriyye”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 43.

¹³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/267.

¹³² Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâil el-Eş'arî, *Maâkâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-muşallîn* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 109; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, 7/267.

¹³³ Fesevî, *el-Ma' rife ve't-târih*, 2/12.

¹³⁴ Ebû Abdullâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fi ma 'rifeti men lehü rivâyetun fi'l-Kütübîs-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible, 1992), 2/33.

¹³⁵ Mizzi, *Tehzibu'l-kemâl fi 'esmâir-ricâl*, 7/278.

¹³⁶ Muhammed Ersöz, “Bir Tâbiün Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011), 99.

da Hâricî hareketle olan bağı salt bir itham ya da yakıştırmadan ziyade belirli tarihî rivayetlere dayanan güçlü bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. İkrime'nin Necde b. Âmir gibi Hâricî liderlerle doğrudan temas kurması, dolaştığı coğrafyaların Horasan, Yemen ve Kuzey Afrika gibi Hâricî hareketin çoğunlukla tercih ettiği bölgelerle benzerlik arz etmesi ve onun Emevî takibatına uğraması siyasi olarak Hâricî bir duruş sergilediğini düşündürmektedir. Ayrıca siyasi baskılar sonucu Kuzey Afrika'ya geçerek burada Hâricî-Sufrî düşüncenin yayılmasında etkili bir figür hâline gelmesi, onun Hâricî muhalefet içinde aktif bir rol üstlendiğini de göstermektedir. Özellikle Kuzey Afrika'daki Hâricî toplulukların onun fikirlerini benimsemesi ve İkrime'nin bu bölgelerde Hâricîliğin kurumsallaşmasına katkı sunması, onun sadece bir takipçiden öte yer yer öncü bir aktör olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte İkrime'nin, klasik anlamda silahlı bir Hâricî militan gibi davranmadığı ancak siyasi otoriteye muhalif duruşu, iktidarla mesafeli ilişkisi ve zaman zaman kullandığı tekfirci söylemler dikkate alındığında, Hâricîliği daha ziyade bir fikir ve muhalefet zemini olarak benimsediği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak İkrime el-Berberî, sadece bir âlim değil, aynı zamanda yaşadığı dönemin siyasi gerilimleri içerisinde Hâricî muhalefeti benimseyen, bu inancı farklı bölgelere taşıyan ve özellikle Kuzey Afrika'daki Hâricî yapıların şekillenmesinde etkili olan tarihsel bir aktör olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Farq beyne'l-firak ve beyânu'l-fırkatî'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 2. Basım, 1977.
- Albayrak, İsmail. "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme". *Usul İslam Araştırmaları* 4/4 (2005).
- Altıkulaç, Tayyar. "İkrime el-Berberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 22. Basım, 2019.
- Baran, Ramazan. *İkrime Mevlâ İbn Abbâs ve Hadis Rivayetindeki Konumu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005).
- Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan, 2. Basım, 2015.
- Demircan, Adnan. *Haricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Beyan, 2. Basım, 2015.

- Dercinî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Saïd. *Kitâbü tabâkâti'l-meşâihi bi'l-Mağrib*. thk. İbrâhîm et-Tallâi. 2 Cilt. Cezayir: Matbaatü'l-Ba's, 1974.
- Ebü Hanîfe ed-Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbârü't-tıvâl*. thk. Abdülmunim Âmir. Kahire: Vezâratüs-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1960.
- Ebü Süleymân er-Rab'î, Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed. *Târîhu mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*. thk. Abdullâh Ahmed Süleymân. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/1989.
- Ersöz, Muhammed. "Bir Tâbiün Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011).
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâil el-. *Mağâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-muşallîn*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-. *el-'İkdu's-semîn fi târîhi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Fesevî, Ebü Yûsuf Yakûb b. Süfyan el-. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 3 Cilt. Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1981.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Cemel Vak'ası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/320-321. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gökalp, Hüseyin vd. *Sorularla İslâm'ın Kısa Tarihi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 1. Basım, 2024.
- Günel, Mustafa. *Hız. Ali Dönemi ve İç Siyaset*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Hasan İbrahim Hasan. *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî ve'd-dînî ve's-şekâfi ve'l-ictimâ'î*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 14. Basım, 1996.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasan. *Târîhu Dimeşk*. thk. Amr b. Ğurâme el-Amrâvî. 8 Cilt. Dâru'l-Fıkr, 1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî şerhu Şahîh el-Buĥârî*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1959.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Matbaatü Dâirati'l-Maârifin-Nizâmiyye, 1. Basım, 1327.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebubekir. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1971.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed. *es-Şikât*. 9 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Maârifil-Osmâniyye, 1973.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Meşâhîru 'ulemâi'l-emşâr ve a 'lâmu fuukahâi'l-akğâr*. thk. Merzûk Alî İbrâhîm. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1991.
- İbn İshâk, Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk. *es-Sîre*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer ed-Dimeşki. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki. 21 Cilt. Dâru Hicr, 1997.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Alî Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Ezvâ, 1990.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâse. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdühalîm. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1986.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *eş-Şikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Merzubânî, Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân el-. *Mu'cemuş-su'arâ*. thk. F. Krenkow. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1982.
- Minkarî, Nasr b. Müzâhim el-. *Vak'atü Şifîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbu'l-kemâl fi 'esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Muammer, Alî Yahyâ. *el-İbâdîyye dirâsetün mürekkizetün fi uşûlihîm ve târihihim*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1987.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî el-. *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1417/1997.
- Münzirî, Abdülazîm b. Abdülkavî el-. *Cuz'un fihi zikru hâli 'İkrime Mevlâ 'Abdullâh b. 'Abbâs ve mâ kile fih*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000.

- Önkal, Ahmet. "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme". *İstem* 2 (2003), 33-68.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût - Türki Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâs, 2000.
- Söylemez, Mahfuz. "İlk Hâricî Devlet: Rüstemi'ler (60-297/777-909)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (1998), 457-478.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-. *el-Milel ve'n-nihâl*. 3 Cilt. Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk ve şılatu Târîh et-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.
- Tanrıverdi, İsmail. *Sıffîn savaşı*. İstanbul: Kitabî, 2023.
- Tuayme, Sâbir. *el-İbâdiyye 'akîdeten ve mezheben*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1986.
- Usta, Ebrar. *İkrime el-Berberî ve Tefsir İlmindeki Yeri*. Düzce: Düzce Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Vercelânî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebubekir. *Kitâbü siyeri'l-eimmeti ve aḥbârihim*. thk. İsmâil el-Arabî. Beyrut: Dâru'l-Mağribî'l-İslâmî, 2. Basım, 1982.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cemel Vak'ası (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/321-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yiğit, İsmail. "Sıffîn Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *el-Kâşif fi ma 'rifeti men lehû rivâyetun fi'l-Kütübi's-Sitte*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kible, 1992.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zirikli, Hayrüddîn. *el-A 'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi Lilmelâyîn, 15. Basım, 2002.
- Mevsû 'atu'l-A 'lâm*. Vizâretü'l-Evḳâfi'l-Mısrıyye, ts.